

PAWEŁ CHURSKI

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

MIĘDZYNARODOWA INTEGRACJA GOSPODARCZA W PROCESIE WSPÓŁCZESNYCH PRZEMIAN CZYNNIKÓW ROZWOJU W EUROPIE

Abstract: International Economic Integration in the Process of Modern Change of Development Factors in Europe. The aim of the article is to present international economic integration as one of the mega trends that influence on the redefinition of the factors of socio-economic development. The research procedure includes three stages. In the first stage, the most important modern mega trends of socio-economic changes are organized in a synthetic way. In the second step, the genesis and changes of the process of international economic integration are elaborated. In the third stage, the influence of international economic integration on the changes of factors of socio-economic development is systematized. This study is being carried out as part of the FORSED research project (<http://www.forsed.amu.edu.pl>) financed by the National Science Center as part of OPUS competition 10 – 2015/19/B/HS5/00012: *New challenges of regional policy in shaping the socio-economic development factors of less developed regions.*

Keywords: Development factors, Europe, international economic integration, megatrends.

Wprowadzenie

W literaturze przedmiotu dominuje pogląd, że integracja gospodarcza jest z jednej strony podstawowym efektem a z drugiej strony istotnym uwarunkowaniem współczesnego etapu rozwoju kapitalizmu. Większość autorów odnosi ten proces do poziomu stosunków międzynarodowych, a za podstawę w definiowaniu tego pojęcia przyjmuje poglądy Balassa'ego [1961]¹, który twierdził, że określa ono proces obejmujący zmiany

¹ Podstawy teorii integracji gospodarczej na gruncie nauk ekonomicznych opracował amerykański ekonomista pochodzenia kanadyjskiego Jacob Viner, który jako pierwszy zdefiniował efekt kreacji handlu (trade creation effects) oraz efekt przekierowania handlu (*trade diversion effects*) [Balassa 1967; Dalimov 2009] oraz określił wpływ zmian celnych wywołanych integracją gospodarczą na przemiany międzynarodowych przepływów handlowych formułując je w swojej pracy *The Customs Union Issue* z 1950 r. [Viner, Oslington 2014]. Często na gruncie ekonomii integrację gospodarczą wiąże się także z teorią drugiego najlepszego rozwiązania (*Theory of the Second Best*). Więcej na temat podstaw teoretycznych integracji gospodarczej patrz m.in. Hosny [2013], Lawrence [1997], Machlup [1977], Marinov [2014].

w strukturze ekonomicznej danej grupy krajów w kierunku wytwarzania się jednolitej struktury ekonomicznej i na jej podstawie jednolitego organizmu gospodarczego. Tak rozumiana integracja gospodarcza postrzegana jest jako proces ujednolicania polityk gospodarczych między państwami opierający się na częściowym zniesieniu taryfowych i pozataryfowych ograniczeń w handlu między nimi, dążąc do ich całkowitego wyeliminowania oraz wprowadzenia wspólnej polityki handlowej². Nadrzędnym celem tego procesu jest obniżenie kosztów zarówno dla producentów i dystrybutorów dóbr, jak i dla klientów, co w dłuższej perspektywie stwarza warunki do zwiększenia produktywności, poprawia warunki prowadzenia działalności gospodarczej i skutkuje wzrostem poziomu życia mieszkańców integrujących się państw. W prezentowanej pracy integrację gospodarczą postrzega się jako jeden z głównych aktualnych megatrendów przemian społeczno-ekonomicznych determinujących współczesne procesy rozwojowe.

Celem opracowania jest przedstawienie międzynarodowej integracji gospodarczej jako jednego z megatrendów, które wpływają na redefinicję czynników rozwoju społeczno-gospodarczego w warunkach jego różnicowania się w przestrzeni państw i regionów Europy. Procedura badawcza obejmuje trzy etapy. W pierwszym etapie bardzo syntetycznie przedstawia się prawidłowości związane z oddziaływaniem wybranych współczesnych megatrendów zmian społeczno-gospodarczych odnosząc je do współczesności i przestrzeni państw i regionów Europy. W drugim etapie uszczegóławia się proces międzynarodowej integracji gospodarczej wskazując na jego istotne cechy i uwarunkowania. W trzecim etapie systematyzuje się wpływ międzynarodowej integracji gospodarczej na zmiany czynników rozwoju społeczno-gospodarczego. Badanie to jest realizowane w ramach projektu badawczego *FORSED* [<http://www.forсед.amu.edu.pl>] finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki w ramach konkursu OPUS 10 – 2015/19/B/HS5/ 00012: *Nowe wyzwania polityki regionalnej w kształtowaniu społeczno-gospodarczych czynników rozwoju słabiej rozwiniętych regionów*.

1. Megatrendy przemian społeczno-ekonomicznych i ich wpływ na rozwój państw i regionów Europy

Pojęcie *megatrendów* zostało upowszechnione w literaturze naukowej dzięki pracom Naisbitta [1982], który pod tym terminem rozumie kierunki rozwoju zasadniczo i powszechnie zmieniające bieżące prawidłowości przemian odnoszące się do dziedzin życia człowieka. Próby jego konkretyzacji podejmowali też inni autorzy, w tym m.in. Toffler [1980] czy też Gerken [1990]. Większość z nich utożsamiała z pojęciem megatrendów szczegółowe zmiany zachodzące w różnych obszarach. Przykładowo w obszarze ekonomicznym przejście od perspektywy planowania krótkookresowego do perspektywy długookresowej, w sferze technologicznej przejście od automatyzacji pracy

² Integracja gospodarcza rzadziej postrzegana jest jedynie jako stan ograniczenia wprowadzonych wcześniej barier w wymianie handlowej.

fizycznej do automatyzacji pracy intelektualnej, czy też w sferze społecznej przejście od demokracji przedstawicielskiej do uczestniczącej³. W prezentowanej analizie pojęciem *megatrendu* określa się cztery główne przemiany determinujące współczesne stosunki społeczno-ekonomiczne, jakimi są: transformacja, globalizacja, integracja gospodarcza oraz postmodernizacja. Wykorzystując takie podejście podjęto próbę systematyzacji tych przemian społeczno-ekonomicznych mających miejsce w Europie po II wojnie światowej ze zwróceniem uwagi na rozróżnienie na kraje kapitalistyczne i kraje postsocjalistyczne, stanowiące dzisiaj grupę nowych państw członkowskich Unii Europejskiej (UE) [Churski *et al.* 2017]. Należy podkreślić, że cechą charakterystyczną oddziaływania wskazanych megatrendów jest ich z jednej strony wzajemne przenikanie, a z drugiej strony zróżnicowanie, zarówno co do czasu wystąpienia i trwania, jak i co do mechanizmu, determinujące specyfikę procesów rozwojowych w poszczególnych terytoriach. Prawidłowości te uwidaczniają się w szczególności sposób w Europie po II wojnie światowej. Kontynent podzielony politycznie rozwijał się bowiem w dwóch skrajnie różnych modelach gospodarczych. Państwa i regiony Europy Zachodniej odbudowywały swoje gospodarki zgodnie z prawidłowościami charakterystycznymi dla kapitalizmu i jego przemian modernizacyjnych. Ich rozwój odbywał się przy dużym otwarciu na oddziaływania zewnętrzne, w tym przy wsparciu finansowym USA. W tym samym czasie gospodarki państw i regionów Europy Środkowo-Wschodniej tworzyły podstawy nowego, nakazowo-rozdziałowego systemu gospodarczego, zgodnego z założeniami ustroju socjalistycznego i hegemonii ZSRR. W tym przypadku wyróżnikiem był wysoki stopień domknięcia tego układu, ograniczający w dużym stopniu możliwość pokonywania barier wynikających z ograniczonych zasobów oraz braku przepływu ludzi, kapitału i wiedzy. W rezultacie obie części kontynentu wkroczyły na zgoła odmienne ścieżki rozwojowe, na których napotkały w różnych momentach i z różnym nasileniem wspomniane megatrendy przemian społeczno-gospodarczych. W kapitalistycznych gospodarkach krajów i regionów Europy Zachodniej po ok. 10-15 latach szybkiego wzrostu powojennej modernizacji rozpoczął się proces pogłębiającej się integracji gospodarczej tych krajów. Wraz z nim od lat 60. XX w. rozpoczął się równoległy proces ich transformacji społeczno-gospodarczej. Transformacja ta miała charakter światowy i była odpowiedzią na globalne przekształcenia gospodarek kapitalistycznych wynikające z malejącej roli tradycyjnego przemysłu na rzecz usług i przemysłów zaawansowanych technologii. Tym samym kraje Europy Zachodniej w latach 70. i 80. XX w. w globalizującym się świecie kroczyły drogą, jak określa to Jameson [1992] *logiki późnego kapitalizmu*, a więc w ich gospodarkach i społeczeństwach wyraźnie zauważalne były procesy postmodernizacyjne [Churski *et al.* 2018]. Kraje i regiony Europy Środkowo-Wschodniej ze względu na ich izolację wynikającą z sytuacji politycznej (żelazna kurtyna), jak również gospodarczej (pogłębiająca się luka technologiczna) nie przechodziły wspomnianych przeobrażeń strukturalnych i nie podlegały prawi-

³ Więcej na temat aktualnych megatrendów, ich konkretyzacji i systematyzacji patrz również: *Megatrends* [2018]; Marr [2018]; Singh [2018].

dłowościami ówczesnie obserwowanym w gospodarkach rynkowych. W konsekwencji do końca lat 80. XX w. kraje socjalistyczne i ich regiony funkcjonowały w znacznym „oderwaniu” od globalnych procesów społeczno-ekonomicznych, z kumulującymi się problemami charakterystycznymi dla gospodarek niedoborów, przyjmującymi skrajne rozmiary w drugiej połowie lat 80. Skutkowały one reglamentowaniem podstawowych dóbr konsumpcyjnych, w tym żywności. W tej sytuacji transformacja ustrojowa przełomu lat 80. i 90. XX w. stanowiła dla tych państw i ich regionów moment przełomu, w wyniku którego ich systemy gospodarcze wkroczyły na drogę przemian. Przemiany te miały bardzo gwałtowny przebieg, ale też przebiegały równolegle stanowiąc konsekwencję zachodzących w przyspieszonym tempie przemian o charakterze modernizacyjnym oraz postmodernizacyjnym. Nie bez znaczenia był również fakt konieczności sprostania wolnej konkurencji, ograniczonej dotychczas domkniętymi relacjami w ramach „pseudointegracji” związanej z RWPG. Dodatkowo państwa postsocjalistyczne wkroczyły na szybką ścieżkę integracji europejskiej upatrując w niej możliwość zmniejszenia dystansu rozwojowego i nadrobienia „straconych lat”. Rezultatem tych prawidłowości jest ukształtowanie się unikalnych, co do formy oraz zakresu, uwarunkowań rozwojowych. Stanowią one rezultat nałożenia się na siebie gwałtownie oddziaływających na procesy rozwojowe megatrendów przemian społeczno-ekonomicznych, ale też trudnych do pokonania różnic rozwojowych, ukształtowanych przez dekady funkcjonowania gospodarek dwóch części Europy w całkowicie odmiennych realiach politycznych i ekonomicznych. Uniemożliwia to zarówno prostą replikację zachodnioeuropejskich modeli rozwojowych w uwarunkowaniach funkcjonowania państw i regionów nowych państw członkowskich UE, jak również wykorzystania wcześniej stosowanych w Europie Zachodniej wzorców działań interwencyjnych ukierunkowanych na wzmacnianie czynników rozwoju. W tak różnicujących się przestrzenie w Europie uwarunkowaniach, prawdziwym wyzwaniem staje się efektywne oddziaływanie na czynniki rozwoju. Planowane i realizowane działania polityk wspólnotowych, a zwłaszcza polityki spójności muszą bowiem uwzględniać specyfikę poszczególnych obszarów i ich ścieżek rozwojowych, zmierzając skutecznie do optymalizacji warunków prowadzenia procesów gospodarczych i w konsekwencji poprawy poziomu i jakości życia mieszkańców [Seventh Report... 2017]. Należy bowiem pamiętać, że przy tak istotnych zróżnicowaniach, a jednocześnie przy tak znacznym już stopniu integracji gospodarczej, trudno przewidzieć przebieg i skutki kolejnych perturbacji gospodarczych oraz ich konsekwencje dla budowania konkurencyjności i spójności poszczególnych państw europejskich i ich regionów oraz Wspólnoty Europejskiej, jako całości.

2. Międzynarodowa integracja gospodarcza

Na gruncie ekonomii pojęcie *integracji* pierwotnie wiązano z organizacją działalności gospodarczej rozpatrując je w podejściu mikroekonomicznym. W tym znaczeniu

rozumie się ją dwojako: jako integrację horyzontalną i/lub integrację wertykalną. Pierwsza, bardzo powszechna w marketingu [Kotler, Keller 2012], dotyczy konkurujących ze sobą podmiotów gospodarczych działających w tym samym zakresie aktywności (na tym samym poziomie łańcucha dostaw), które są skłonne zawierać umowy zmierzające do uruchamiania koncernów, karteli, fuzji dla osiągnięcia lepszych wyników gospodarczych [Raue, Wieland 2015]. Druga, znana od XIX w. i opierająca się na propozycji A. Carnegie'a [Wall 1970] odnosi się do procesu poszerzania działalności i przejmowania przez jeden podmiot gospodarczy/spółkę całego łańcucha dostaw zmierzając do integracji producentów, dostawców i klientów w dążeniu do ograniczania kosztów całego procesu i podnoszenia jego jakości [Grossman, Oliver 1986]. Tak rozumiany proces integracji gospodarczej może w skrajnych przypadkach prowadzić do kształtowania się monopolu kontrolującego produkcję danego wyrobu, świadczenie danej usługi lub większość rynku dla danego łańcucha dostaw produktów lub usług.

W dominującym współczesnym znaczeniu integracja gospodarcza oznaczająca łączenie gospodarek poszczególnych państw w większe obszary po raz pierwszy została użyta na początku lat 30. XX w. [Machlup 1977]⁴. Tak rozumiany proces integracji gospodarczej dąży do wzrostu produktywności, który zakłada się osiągnąć przez lepszą kooperację odbywającą się „ponad granicami” krajów. W efekcie integracja gospodarcza stanowi proces odpowiadający na potrzeby związane z poprawą wyniku ekonomicznego prowadzonej działalności gospodarczej, który przez ograniczanie wszelkich barier i ograniczeń w wymianie handlowej prowadzi do tworzenia bloków ekonomicznych państw lub międzykontynentalnych stref współpracy i wolnego handlu⁵.

Identyfikując cele integracji gospodarczej w skali świata należy zwrócić uwagę na jej znaczenie w tworzeniu warunków do bardziej dynamicznego procesu globalizacji i w konsekwencji swoistej koegzystencji, a nawet wzajemnego oddziaływania tych dwóch procesów [Bożyk, Misala 2003]. Na podkreślenie zasługuje jednak fakt, że rozpatrywanie integracji gospodarczej w skali regionalnej⁶

⁴ Według Machlupa [1977] po raz pierwszy integracja gospodarcza we współcześnie dominującym znaczeniu łączenia gospodarek krajowych pojawia się w 1935 r. w angielskim przekładzie książki Heckshera wydanej w 1931 r. pt. *Merkantilismen (merkantyizm)*, oraz w 1933 r. w dwutomowym opracowaniu Gaedicke i von Eyerna *Die produktionswirtschaftliche Integration Europas: Eine Untersuchung über die Aussenhandelsverflechtung der europäischen Länder*.

⁵ Do przykładowych bloków ekonomicznych państw należą: Unia Europejska (UE), Stowarzyszenie Narodów Azji Południowo-Wschodniej (ASEAN), Północnoamerykańska Strefa Wolnego Handlu (NAFTA), Unia Państw Ameryki Południowej (SACN). Do przykładowych ekonomicznych porozumień ponadkontynentalnych należą: Partnerstwo Gospodarcze Azji Wschodniej (CEPEA), Transatlantycka Strefa Wolnego Handlu (TAFTA) oraz nieskuteczne negocjowane Transatlantyckie Partnerstwo Handlowe i Inwestycyjne (TTIP).

⁶ Tendencje w zakresie postępującej integracji gospodarczej stanowią obok globalizacji jedno z podstawowych współczesnych uwarunkowań kształtowania procesów rozwojowych na poziomie regionalnym. Przybierają one dwie podstawowe formy: regionalizmu (tworzenie i funkcjonowanie regionów subnarodowych) i regionalizacji (kształtowanie upodmiotowionych regionów współpracujących ze sobą) [Pietrzyk 2009].

proceeds to a quick identification of existing spatial differentiations, which emphasize the significance of specific/territorial capital, and which condition the way in which integration affects development processes and the shaping of its mutual relations with globalizing changes, in the conditions of individual regions. In the result, the goals of globalization differ from the goals of economic integration, especially in its regional dimension. *Processes of globalization of the world economy are driven mainly by requirements of competition and search for the most advantageous forms and localization of economic activity, and actions in favor of regionalism are dictated to a large extent by the needs of cooperation not only economic, but also political and social, covering a very wide range of fields. Regional cooperation of states aims at the reduction of differences and contradictions between economies and actions in favor of leveling their development chances* [Liberska 1998: 40]. Among many goals of international economic integration Tinbergen [1965] points to three most important: (1) improvement of economic efficiency (better use of existing resources and technical progress); (2) improvement of living conditions (thanks to a better distribution of income between integrating countries and groups of their inhabitants); (3) ensuring a greater economic and social stability (thanks to counteracting disturbances of the balance of the economy). Alongside them, attention is also paid to other, in particular [Budnikowski 2006; Mucha-Leszko 2012; Marinov 2014]: modernization of the economy through structural changes in production; liberalization of flows of goods, services, people and capital; easing access to external resources of production, especially raw materials and technical knowledge; easing access to foreign markets; improvement of price relations in exports and imports; development of specialization and cooperation in the sphere of production; reduction of costs of technical progress and acceleration of its pace.

3. Międzynarodowa integracja gospodarcza a przemiany czynników rozwoju w Europie

The pursuit of economic integration and the achievement of its goals to a large extent depend on the realized model, the applied mechanisms and the level of development of the areas, which they concern. It differs in an important way in the situation in the area between Western Europe and Eastern Europe, which results from the different character and course of political and economic processes in these two parts of the continent, as indicated above. This led to the shaping of lasting differences in the effects of international economic integration in the considered geographical system, which are especially significant in its regional dimension. These differences are the result of the varying intensity of both positive and negative effects of international economic integration on the economy. Among the benefits, it is worth pointing out three most important categories, which

przybierają większą skalę w Europie Zachodniej niż w Europie Środkowo-Wschodniej [Budnikowski 2006; Nowak 2006; *Rising...* 2006; Milleville 2009; Pietrzyk 2009]⁷:

- korzyści statyczne w postaci kreacji handlu, tym wyższe im szersza liberalizacja wymiany handlowej określona przyjętymi uzgodnieniami regionalnej integracji gospodarczej *de iure* (regionalizm):
 - o międzynarodowa wymiana handlowa zwiększająca dochody i popyt na rynku wewnętrznym i sprzyjający dyfuzji wiedzy i technologii,
- korzyści dynamiczne w postaci korzyści skali, specjalizacji produkcji, większej efektywności wywołanej konkurencją, lepszym wyposażeniem instytucji otoczenia biznesu, determinowane zarówno przyjętymi uzgodnieniami regionalnej integracji gospodarczej *de iure* (regionalizm), ale również kształtowania regionalnej integracji gospodarczej *de facto* (regionalizacja) warunkowanej kooperacją podmiotów:
 - o przyspieszenie zmian gospodarczych wykorzystujące różnice w poziomie rozwoju państw i regionów ugrupowań integracyjnych (prowadzące do zwiększania napływu BIZ, nowych technologii, migracji pracowników, itp.),
 - o poprawa efektywności będąca konsekwencją nasilenia konkurencji,
 - o postępująca specjalizacja wykorzystująca rosnące korzyści komparatywne i korzyści skali, a w konsekwencji obniżająca koszty jednostkowe i zapewniająca lepszą alokację zasobów prowadzącą do poprawy stopu zwrotu,
 - o napływ BIZ stanowiący konsekwencje poprawy bezpieczeństwa i stabilności inwestycji z jednoczesną możliwością wykorzystania relatywnie niższych kosztów pracy, zmieniający stan i relacje na rynku wewnętrznym oraz wielkość i kierunki przepływów zewnętrznych,
 - o zwiększenie poziomu inwestycji przez poszerzenie kapitału o inwestycje zagraniczne skutkujące przewyższeniem wartości inwestycji w stosunku do wartości oszczędności,
 - o napływ nowych technologii i rozwój GOW wynikające ze zwiększonej mobilności środków produkcji: wiedzy, kapitału, towarów (w tym technologii), w tym napływu BIZ,
 - o zwiększenie poziomu zatrudnienia i mobilności siły roboczej związane z występującymi różnicami stanu rynku pracy, w tym wysokości wynagrodzeń, sprzyjające jego równoważeniu.
- korzyści instytucjonalne warunkowane przede wszystkim przyjętymi uzgodnieniami regionalnej integracji gospodarczej *de iure* (regionalizm) i mające większe znaczenie w przypadku państw słabiej rozwiniętych, które w ramach przedmiotowych porozumień mogą korzystając z doświadczeń partnerów poprawić swoją sprawność instytucjonalną:

⁷ Więcej na temat powiązania i zróżnicowania geograficznego efektów/przejawów/następstw regionalnej integracji gospodarczej z jej podstawami teoretycznymi patrz m.in. Longi, Nijkamp [2007], Hosny [2013], Marinov [2014].

- o zmiany społeczne obejmujące kapitał ludzki i społeczny, wynikające z wzrastających wymogów rynku pracy wywołanych zmianą zasad jego funkcjonowania (nowe sposoby organizacji pracy i zarządzania kapitałem ludzkim),
- o standaryzacja funkcjonowania administracji skutkująca poprawą jakości uwarunkowań instytucjonalnych,
- o dostęp do środków funduszy strukturalnych i Funduszu Spójności stanowiący konsekwencje akcesji do Unii Europejskiej.

Obok korzyści oddziaływanie międzynarodowej integracji gospodarczej skutkuje również zróżnicowaniem występowania niekorzystnych zjawisk [Milleville 2009], które w przypadku lepiej rozwiniętych gospodarczo państw i regionów Europy Zachodniej mogą skutkować negatywnie przez m.in.:

- wzrost bezrobocia i obniżenie płac, co stanowi konsekwencję importu towarów i usług z krajów o kosztowej przewadze komparatywnej,
- strukturalne zmiany na rynku pracy zmuszające pracowników do dostosowania się do odbywających się zmian związanych ze wzrostem popytu na *soft skills* (umiejętności miękkie) a likwidacją stanowisk pracy wymagających podstawowych umiejętności i kompetencji, które migrują do krajów o kosztowej przewadze komparatywnej,

a w przypadku słabiej rozwiniętych gospodarczo państw i regionów Europy Środkowo-Wschodniej mogą skutkować negatywnie przez m.in.:

- problemy strukturalne na rynku pracy, spowodowane odpływem pracowników do lepiej płatnych stanowisk pracy,
- pułapką średniego wzrostu, spowodowaną specjalizacją w prostych działalnościach i budowaniem przewagi konkurencyjnej na relatywnie niższych kosztach pracy.

Wskazane tendencje i zależności wpływają w konsekwencji na czynniki rozwoju prowadząc do różnicowania mechanizmów ich funkcjonowania, zmieniając ich zakres i sposób interpretacji, co w rezultacie prowadzi do ich redefinicji mającej różny charakter i zakres zgodnie ze specyfiką poszczególnych terytoriów. Poszukując w tym zakresie najważniejszych prawidłowości związanych z relacjami zachodzącymi między międzynarodową integracją gospodarczą a czynnikami rozwoju należy zwrócić uwagę na wybrane z nich. Międzynarodowa integracja gospodarcza determinuje przemiany kapitału ludzkiego w zakresie wzmocnienia jego mobilności horyzontalnej (przestrzenna) i wertykalnej (społeczna). Skutkuje to zwiększeniem stopnia jego elastyczności i dopasowania, ale również prowadzi do zwiększenia stopnia jego zróżnicowania narodowościowego, kulturowego oraz religijnego [Kociszewski 2006; Zimmermann 2009]. W procesie tym wzrasta znaczenie kwalifikacji i umiejętności miękkich, takich jak np.: kreatywność, inteligencja, innowacyjność, czy przedsiębiorczość zapewniających obok wzrostu jakości kapitału ludzkiego również rozwój kapitału społecznego [Cinque 2016]. Ze względu na utrzymujące się różnice w kosztach pracy może to prowadzić do pogłębienia drenażu mózgow (*brain drain*), co jest obserwowane w relacjach między państwami i regionami Europy Zachodniej i Środkowo-Wschodniej [Beine *et al.* 2006].

Integracja gospodarcza sprzyja wzmocnieniu kapitału społecznego przez tworzenie warunków do jego usieciowienia, czyli budowanie sieci powiązań społecznych (umożliwia to kapitał pomostowy – *bridging social capital*), których brak ogranicza w dużym stopniu innowacyjność i konkurencyjność gospodarki [Amin 1999; Rodríguez-Pose 2013]. Korzyści dla procesów rozwoju regionalnego płynące z budowania sieci powiązań między kluczowymi instytucjami, tj. prywatnymi firmami, uczelniami wyższymi i instytucjami naukowymi oraz administracją publiczną identyfikuje się oraz systematyzuje się w ramach koncepcji „potrójnej helisy” – (*triple helix*) [Etzkowitz, Leydesdorf 1997; Etzkowitz 2002] lub „poczwórnej helisy” – (*quadruple helix*) [Capello *et al.* 2009]. Niestety siła i zakres tych przemian w większym stopniu dotyczy Europy Zachodniej, a z dużymi ograniczeniami zachodzi w warunkach funkcjonowania postsocjalistycznych społeczeństw Europy Środkowo-Wschodniej, charakteryzujących się ograniczonym poziomem zaufania społecznego, a często również atrofią więzi społecznych oraz erozją norm i wzorców [Barczykowska 2011; Kondratowicz-Pozorska 2015]. Integracja gospodarcza, zwłaszcza w jej wspólnotowym wymiarze obserwowanym w ramach UE, przyczynia się również do rozwoju kapitału materialnego. Dotyczy to przede wszystkim uzupełniania, będących konsekwencją powojennych odmiennych i omówionych wcześniej ścieżek rozwojowych, braków infrastrukturalnych występujących w państwach Europy Środkowo-Wschodniej. Państwa te i ich regiony są największymi beneficjentami funduszy strukturalnych i Funduszu Spójności, a wydatki na inwestycje infrastrukturalne, zarówno w zakresie infrastruktury krytycznej, jak i społecznej stanowią największą część ich absorpcji europejskich środków publicznych [Churski, Perdał 2016]. Dzięki ich uzyskaniu poprawia się spójność tych obszarów, zarówno w wymiarze zewnętrznym (z państwami i regionami Europy Zachodniej), jak i w wymiarze wewnętrznym. Sprzyja to wzrostowi ich konkurencyjności oraz poprawie skuteczności pozyskiwania oraz zakorzeniania (*embeddedness*) mieszkańców i inwestycji [Porter 2002; Cooke *et al.* 2005]. Międzynarodowa integracja gospodarcza wpływa również na przemiany czynnika kapitału finansowego. Dzięki niej dochodzi do zmiany znaczenia zewnętrznych przepływów kapitału finansowego, które w warunkach globalizacji wzmocnionej integracją gospodarczą stają się ważnym czynnikiem ryzyka związanego z ekspozycją na negatywne konsekwencje kolejnych międzynarodowych kryzysów finansowych, co podkreśla konieczność z jednej strony ich dywersyfikacji, a z drugiej strony zakorzenienia (*embedding FDI*) [Surugiu, Surugiu 2015]. Należy jednak również pamiętać o jej roli w kształtowaniu dostępu do środków polityki spójności UE, co ma szczególne znaczenie dla państw i regionów Europy Środkowo-Wschodniej. W tym przypadku dostęp ten determinuje kształtowanie publicznego popytu inwestycyjnego, co jak pokazują doświadczenia kryzysu 2008 r. ma szczególne znaczenie w utrzymaniu wielkości popytu inwestycyjnego w okresach recesji i spowolnienia gospodarczego [Olechnicka 2012; Rodríguez-Pose, Ezcurra 2011, 2013]. Integracja gospodarcza zmienia, także zakres i znaczenie oddziaływania czynnika innowacji. Jej podstawowy wpływ wiąże się z tworzeniem możliwości do wzrostu znaczenia zdolności do kreacji

innowacji *ex-ante* rozumianych jako przypuszczalna możliwość wprowadzenia nowych rozwiązań⁸, przez wykorzystanie posiadanych zasobów i efektów aglomeracyjnych, co stanowi przewagę konkurencyjną państw i regionów Europy Zachodniej w stosunku do ograniczonych możliwości państw i regionów Europy Środkowo-Wschodniej. Innowacje bowiem przez umiejętne zarządzanie wiedzą i kapitałem terytorialnym stanowią obecnie kluczowy czynnik sukcesu i wzrostu regionów [Romanowska 2014; Capello *et al.* 2016]. Również w przypadku tego czynnika uwidacznia się trend do jego redefinicji odchodzącej od podkreślania znaczenia jego twardych składowych na rzecz wzrostu znaczenia miękkich składowych, a zwłaszcza wiedzy i zarządzania jej zasobami, w tym tworzenia możliwości dla jej przepływów między poszczególnymi składnikami poczwórnej helisy, skutkując wyraźnym podziałem na obszary o lepszych (Europa Zachodnia) i gorszych (Europa Środkowo-Wschodnia) predyspozycjach w tym zakresie [Capello *et al.* 2009]. Zdolność do generowania wiedzy lub absorpcji wiedzy w celu generowania innowacji jest uważana za najważniejszą, w warunkach oddziaływania globalizacji i integracji gospodarczej, determinantę wzrostu konkurencyjności [Territorial Impact... 2013], co w obecnych uwarunkowaniach globalnych nie stanowi efektu prostego wzrostu nakładów na działalności B&R [Olechnicka 2013]. Należy podkreślić, że wskazane przykłady wpływu międzynarodowej integracji gospodarczej na przemiany czynników rozwoju w Europie nie wyczerpują ich pełnego katalogu i stanowią jedynie subiektywny wybór autora wynikający z ograniczonej objętości tego opracowania.

Wnioski

Wyniki przeprowadzonej analizy potwierdziły znaczenie międzynarodowej integracji gospodarczej jako ważnego współczesnego megatrendu przemian społeczno-ekonomicznych kształtującego czynniki rozwoju. Uznać ją należy wraz z globalizacją za jedno z najważniejszych tego typu uwarunkowań, które w istotny sposób różnicuje swoje oddziaływanie w Europie w pełni nawiązując do podziałów będących konsekwencjami wieloletnich odmiennych ścieżek rozwojowych związanych z procesami rozwoju odbywającymi się w warunkach różnych systemów politycznych i gospodarczych. W tym kontekście międzynarodowa integracja gospodarcza odbywająca się w ramach UE może i powinna być traktowana jako szczególnie istotne uwarunkowanie przemian czynników rozwoju. Nie ogranicza się ona bowiem jedynie do ułatwienia wymiany handlowej między umawiającymi się stronami, ale tworzy warunki do swobody przepływów osób, towarów i kapitału, a także zapewnia dostęp do instrumentów interwencji polityk wspólnotowych. W tych warunkach dochodzi do zmiany dotychczasowych trendów i prawidłowości odnoszących się do czynników i ich wpływu na rozwój. Zmiany te w mniejszym stopniu dotyczą zamkniętego katalogu czynników rozwoju

⁸ Obok innowacji *ex-post* rozumianych jako efekt innowacyjności mieszkańców danego terytorium.

regionalnego, a w większym stopniu wskazują na zmiany mechanizmów ich funkcjonowania oraz sposobu ich interpretacji. Ich zakres potwierdza specyfikę współczesnych tendencji procesów rozwojowych, w których systematycznie spada znaczenie wymiaru ilościowego czynnika na rzecz wzrostu znaczenia jego cech jakościowych. Konieczne staje się również zwrócenie większej uwagi na rolę przepływów oraz dostosowania czynników do specyfiki każdego terytorium. Ich rola zaznacza się w szczególności sposób w przypadku Europy, która mimo nieustannie podejmowanych i realizowanych działań interwencyjnych pozostaje zauważalnie podzielona pod względem poziomu rozwoju społeczno-ekonomicznego. Należy zakładać, że procesy międzynarodowej integracji gospodarczej zachodzące w ramach UE, mimo niekorzystnych tendencji związanych z Brexit-em, nie ulegną wstrzymaniu i doprowadzą do przełamania dychotomii rozwoju w przestrzeni kontynentu będącego konsekwencją powojennego podziału świata. Skuteczność tych działań zależeć będzie od efektywnego oddziaływania na czynniki rozwoju, z uwzględnieniem zmieniającej się specyfiki ich terytorialnych uwarunkowań.

Literatura

- Amin A., 1999, *An Institutional Perspective on Regional Economic Development*. International Journal of Urban & Regional Research, 23 (2), 365-378.
- Balassa B., 1961, *The Theory of Economic Integration*. Published by Richard D. Irwin, Homewood IL.
- Balassa B., 1967, *Trade Creation and Trade Diversion in the European Common Market*. The Economic Journal, t. 77, 1-21.
- Barczykowska A., 2011, *Kapitał społeczny a zjawiska patologii społecznej w wielkim mieście*. Oficyna Wyd. Impuls, Kraków.
- Beine M., Docquier F., Rapoport H., 2006, *Brain Drain and Human Capital Formation in Developing Countries: Winners and Losers*. ECON Working Papers, 23.
- Bożyk P., Misala J., 2003, *Integracja ekonomiczna*. PWE, Warszawa.
- Budnikowski A., 2006, *Międzynarodowe stosunki gospodarcze*. PWE, Warszawa.
- Capello R., Caragliu A., Nijkamp P., 2009, *Growth: Increasing Returns in Cognitive Knowledge Use*. Tinbergen Institute Discussion Paper, TI 2009 – 059/3, Amsterdam.
- Capello R., Caragliu A., Nijkamp P., 2016, *The Costs of the Economic Crisis: which Scenario for the European Regions?* Environment and Planning C: Government and Policy, t. 34, 113-130.
- Churski P., Perdał R., 2016, *Where do Cohesion Policy Funds Flow and Do They Have any Impact? – The Polish Lesson*. Barometr Regionalny, Analizy i Prognozy. Rok 2016, t. 14, nr 3, WSZiA w Zamościu, Zamość: 7-24.
- Churski P., Herodowicz T., Konecka-Szydłowska B., Perdał R., 2017, *Czynniki rozwoju regionalnego w świetle współczesnych przemian społeczno-gospodarczych – dyskurs teoretyczny*. 01/2017 – Working Paper of FORSED Project, Zakład Analizy Regionalnej, Instytutu Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej UAM, Poznań.

- Churski P., Dolata M., Dominiak J., Hauke J., Herodowicz T., Konecka-Szydłowska B., Nowak A., Perdał R., Woźniak M., 2018, *Współczesne przemiany czynników rozwoju*, [w:] *Teoretyczne i aplikacyjne wyzwania współczesnej geografii społeczno-ekonomicznej*, P. Churski (red.). Studia KPZK PAN, (w druku).
- Cinque M., 2016, *Lost in Translation. Soft Skills Development in European Countries*. Tuning Journal of Higher Education, t. 3, nr 2: 389-427.
- Cooke P., Clifton N., Oleaga M., 2005, *Social Capital, Firm Embeddedness and Regional Development*. Regional Studies, 39: 1065-1077.
- Dalimov R., 2009, *The Dynamics of Trade Creation and Diversion Effects under International Economic Integration*. Current Research Journal of Economic Theory, 2009, t. 1: 1-4.
- Etzkowitz H., 2002, *The Triple Helix of University-Industry-Government, Implications for Policy and Evaluation*. Science Policy Institute, Working Paper, nr 11, Stockholm.
- Etzkowitz H., Leydesdorff L. (red.), 1997, *The University in the Global Knowledge Economy*. Pinter, London.
- Gerken G., 1990, *Die Trends für das Jahr 2000*. 3 Aufl. Düsseldorf.
- Grossman S. J., Oliver D. H., 1986, *The Costs and Benefits of Ownership: A Theory of Vertical and Lateral Integration*. Journal of Political Economy 94(4): 691-719.
- Hosny A. S., 2013, *Theories of Economic Integration: A Survey of the Economic and Political Literature*. The International Journal of Economy, Management and Social Sciences. 2(5) May 2013: 133-155.
- Jameson F., 1992, *Postmodernism, or, The Cultural Logic of Late Capitalism*. Verso, London, New York.
- Kociszewski J., 2006, *Mobilność siły roboczej w Polsce w procesie transformacji w układzie przestrzennym*. Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy, 8, 449-469.
- Kondratowicz-Pozorska J., 2015, *Przeciwdziałania patologiom społecznym sposobem na wzmacnianie kapitału społecznego województwa zachodniopomorskiego*. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach, seria: Administracja i Zarządzanie 106 (33), 63-73.
- Kotler Ph., Keller, K. L., 2012, *Marketing*. Rebis, Poznań.
- Lawrence R. Z., 1997, *Preferential Trading Arrangements: The Traditional and the New*, [w:] *Regional Partners in Global Markets: Limits and Possibilities of the Euro-Med Agreements*, A. Galal, B. Hoekman (red.). Center for Economic Policy Research and The Egyptian Centre for Economic Studies.
- Liberska B., 1998, *Procesy globalizacji i regionalizacji w gospodarce światowej. Globalizacja gospodarki światowej a integracja regionalna*. Komitet Prognoz „Polska w XXI w.”, PAN, Warszawa.
- Longi S., Nijkamp P., 2007, *Economic Integration and Labour Markets: Ways Forward. Regionalization, Growth and Economic Integration*. Physica-Verlag: 3-24.
- Machlup F., 1977, *A History of Thought on Economic Integration*. New York: Columbia University Press.
- Marinov E., 2014, *Economic Integration Theories and the Developing Countries*. Economic Research Institute at BAS, South-East Research Centre. Munich Personal RePEc Archive. MPRA Paper no. 63310. September 2014. Munich.

- Marr B., 2018, *9 Technology Mega Trends that will Change the World in 2018*, Forbes, [https://www.forbes.com/sites/bernardmarr/2017/12/04/9-technology-mega-trends-that-will-change-the-world-in-2018/#19c3073d5eed[dostęp: 25.02.2018]].
- Megatrends. 5 Global Shifts Changing the Way We Live and Do Business*. PricewaterhouseCoopers LTD, 2018, [https://www.pwc.co.uk/issues/mega_trends.html, dostęp: 25.02.2018].
- Milleville J., 2009, *Wpływ integracji ekonomicznej na handel ugrupowania regionalnego na przykładzie Unii Europejskiej*. Barometr Regionalny. 2 (16). Zamość: 55-69.
- Mucha-Leszko B., 2012, *Korzyści międzynarodowej integracji gospodarczej a osiągnięcia i problemy Unii Europejskiej*, [w:] *Przyszłość integracji europejskiej – konkurencyjność i rynki*, W. Bieńkowski, S. I. Bukowski, G. Olszewska (red.). Wyd. CeDeWu. Warszawa: 15-42.
- Naisbitt J., 1982, *Megatrends. Ten New Directions Transforming Our Lives*. Warner Books/Warner Communications Company, New York.
- Nowak A. Z., 2006, *Unia celna jako podstawowy etap integracji europejskiej*, [w:] *Eropeistyka w zarysie*, A. Z. Nowak, D. Milczarek (red.). Wyd. Naukowe PWN, Warszawa.
- Olechnicka A., 2012, *Potencjał nauki a innowacyjność regionów*. Wyd. Naukowe Scholar, Warszawa.
- Olechnicka A., 2013, *Innowacje: tworzenie, dyfuzja, absorpcja*, [w:] *Terytorialny wymiar rozwoju: Polska z perspektywy badań ESPON*, K. Wojnar, A. Olechnicka (red.). Wyd. Naukowe Scholar, Warszawa.
- Pietrzyk I., 2009, *Globalizacja a regionalizacja i regionalizm w gospodarce światowej*, [w:] *Współczesne wyzwania miast i regionów*, A. Jewtuchowicz, A. Rzeńca (red.). Wyd. UŁ, Łódź.
- Porter J., 2002, *Embedding Foreign Direct Investment. Leed Programme*. Directorate of Employment, Labour and Social Affairs, OECD, Paris.
- Raue J. S., Wieland, A., 2015, *The Interplay of Different Types of Governance in Horizontal Cooperations: a View on Logistics Service Providers*. The International Journal of Logistics Management, t. 26, nr 2: 401-423.
- Rising International Economic Integration. Opportunities and Challenges*, European Economy, European Commission, 2006, Brussels.
- Rodríguez-Pose A., 2013, *Do Institutions Matter for Regional Development?* Regional Studies, 47:7, 1034-1047.
- Rodríguez-Pose A., Ezcurra R., 2011, *Is Fiscal Decentralization Harmful for Economic Growth? Evidence from the OECD Countries*. Journal of Economic Geography, 4, 619-643.
- Rodríguez-Pose A., Ezcurra R., 2013, *Political Decentralization, Economic Growth and Regional Disparities in the OECD*. Regional Studies 47 (3), 388-401.
- Romanowska E., 2014, *Ewolucja polityki innowacyjnej Unii Europejskiej. Strategia oraz instrumentarium wsparcia innowacyjności w kontekście integracji z UE*. Przedsiębiorstwo we współczesnej gospodarce – teoria i praktyka, nr 2, 5-27.
- Sevent Report on Economic, Social and Territorial Cohesion. My Region, My Europe, Our Future*, 2017, European Comission, Luxembourg.
- Singh S., 2018, *Top 20 Global Mega Trends and Their Impact on Business, Cultures and Society*. Frost & Sullivan, [http://www.frost.com/prod/servlet/cpo/213016007; dostęp: 25.02.2018].

- Surugiu M-R., Surugiu C., 2015, *International Trade, Globalization and Economic Interdependence between European Countries: Implications for Businesses and Marketing Framework*. *Procedia Economics and Finance*, t. 32, 131-138.
- Territorial Impact of Globalization for Europe and Its Regions*, TIGER, Draft Final Report, 2013, ESPON & IGEAT.
- Tinbergen J., 1965, *International Economic Integration*. Elsevier. Amsterdam–New York.
- Toffler A., 1980, *Trzecia fala* (wydanie polskie 1986). PIW, Warszawa.
- Viner J., Oslington P., 2014, *The Customs Union Issue*. Oxford University Press.
- Wall F., J. 1970, *Andrew Carnegie*. Oxford.
- Zimmermann K. F., 2009, *Labor Mobility and the Integration of European Labor Markets*. Discussion Paper Series IZA DP, 3999, Institute for the Study of Labor, Bonn.